

**A nyíregyházi
Jósa András Múzeum
évkönyve
LXVI. évfolyam**

A NYÍREGYHÁZI
JÓSA ANDRÁS MÚZEUM
ÉVKÖNYVE
LXVI. ÉVFOLYAM

JAMÉ

H-4400 NYÍREGYHÁZA, BENCZÚR TÉR 21. • E-MAIL: INFO@JOSAMUZEUM.HU

NYÍREGYHÁZA, 2024

Főszerkesztő:
Dr. Rémiás Tibor

Szerkesztette:
Dr. Holmár Zoltán – Dr. Rémiás Tibor

Korrektorok:
Dr. Holmár Zoltán – Laskayné Szőlősi Katalin

Angol fordítás:
Juhász Myrtil

Lektorok:
Dr. Bene János
Dr. Bodnár Zsuzsanna
Dr. Istvánovits Eszter
Dr. János István
Dr. Németh Péter

Készült
a Nemzeti Kulturális Alapprogram
és a Jósa András Múzeumért Alapítvány anyagi támogatásával
2025-ben.

ISSN 0547-0196

Kiadja a nyíregyházi Jósa András Múzeum
(e-mail cím: info@josamuzeum.hu)
Felelős kiadó: **Dr. Rémiás Tibor** múzeumigazgató
Készült 200 példányban, A/4 formátumban, 27,5 ív terjedelemben.

Szedte és tördelte: **Szemán Attila**
Nyomdai munkálatok: **Grafit Nyomda „R” Kft.**
Felelős vezető: **Ördögh J. Gábor**

Tartalom Contents

TIRPÁKOK – 200 ÉVES AZ ÖRÖKVÁLTSÁG

Bácskainé Pristyák Erika

A bokortanyák településföldrajzi sajátosságai	9
<i>Settlement Geography Characteristics of Grouped Farmsteads</i>	33

Bánszki Hajnalka

Nyíregyháza város történetéről készült első összefoglalók	35
<i>The First Summaries of the History of the City of Nyíregyháza</i>	45

Minya Károly

Tirpák szavak és nevek	47
<i>Tirpák Words and Names</i>	56

Kujbusné Mecsei Éva

Nagy pillanatok a megváltkozott Nyíregyháza 18–19. századi életében	57
<i>Great Moments in the Life of the Redeemed Nyíregyháza in the 18th and 19th Centuries</i>	67

Zsoldos Ildikó

Dr. Meskó László (1851–1922) karrierútja a koalíciós Wekerle-kormány megalakulásáig	69
<i>The Career of Dr. László Meskó (1851–1922) until the Formation of the Wekerle Coalition Government</i>	87

Madár Ximena

Nyíregyháza 1924. évi centenáriumi kiállítása és a városi gyűjtemény létrejötte	89
<i>The 1924 Centennial Exhibition of Nyíregyháza and the Creation of the City Collection</i>	99

Rémiás Tibor

- Tirpák kulturális örökség és hagyományok ápolása, kutatása
Márkus Mihály levelezése tekintetében** 101
*The preservation and research of the cultural heritage and traditions
of Tirpák in relation to the correspondence of Mihály Márkus* 153

RÉGÉSZET

Jakab Attila

- Beszámoló a tiszakőrödi református templom kutatásáról** 159
Report on the Research of the Reformed Church in Tiszaköröd 172

Belbe Sebastian – Jakab Attila

- Árpád-kori ház és leletanyaga Vásárosnamény területéről** 173
*Árpadian-era dwelling and archaeological finds from the area
of Vásárosnamény* 197

Török-Botyánszki Anna – Döncző Boglárka

- Szkíta kori áttört díszű hüvelyvég Tiszakóródról** 199
Scythian Period Openwork Decorated Scabbard from Tiszaköröd 249

Szabó Renáta

- Kora újkori kerámia a vámosatyai várból** 261
Early Modern Ceramics from Vámosatya Castle 305

TÖRTÉNELEM

Ulrich Attila

- Szabolcs és Szatmár vármegyei birtokok elkobzása
a Wesselényi összeesküvés lelepleződése után** 307
*Confiscation of Estates in Szabolcs and Szatmár Counties
after the Revelation of the Wesselényi Conspiracy* 322

Mohácsi Endre

- „Ha mi hírei lesznek keg yelmednek, kegyelmed adja értésemre
mindjárt!” Forgách Zsigmond felső-magyarországi főkapitány
levelei Dóczy András szatmári kapitányhoz** 323
*“If your grace has any news, your grace, let me know immediately!”
Letters of Zsigmond Forgách, Captain-General of Upper
Hungary to András Dóczy, Captain of Szatmár* 342

Bene János

- Elemi népiskola létesítése a simapusztai Hosszúhátan
a 20. század elején** 343
*Establishment of an Elementary School in Hosszúhát,
Simapuszta at the Beginning of the 20th Century* 351

Zsoldos Ildikó

- Dr. Meskó László politikai szerepvállalásai 1906-tól 1922-ig** 353
Dr. László Meskó's political involvements from 1906 to 1922 368

Holmár Zoltán

- A magyar papírpénz-kibocsátás körülményei Kállay Tibor
penzügyminisztersége (1921–1924) idején** 369
*The Circumstances of the Hungarian Banknotes Issue during
Tibor Kállay's Ministry of Finance (1921–1924)* 387

Kertész Tünde Fruzsina

- Kállay Miklós az Amerikai Egyesült Államokban
1953–1955 között** 389
*Miklós Kállay in the United States of America between
1953 and 1955* 400

NÉPRAJZ

Páll István

- Történeti és néprajzi adatok a Felső-Tisza vidéke
és környékének 18–19. századi favázás építkezéséhez** 401
*Historical and Ethnographic Data on the Timber-framed
Construction of the Upper Tisza Region and its Surroundings
in the 18th and 19th Centuries* 415

MÚZEUMPEDAGÓGIA

Lakatos Bernadett

- A Jósa András Múzeum kiállítási stratégiájának fejlesztése** 417
Development of the Exhibition Strategy of the András Jósa Museum .. 425

BIBLIOGRÁFIA

L. Szőlősi Katalin

**A nyíregyházi Jósza András Múzeum és tagintézményei
munkatársainak 2024. évi publikációi 427**

Helységnévazonosító 433
Concordance of geographic names

Rövidítések 435
Abbreviations

Nyíregyháza város történetéről készült első összefoglalók

Bánszki Hajnalka

Írásom célja Nyíregyháza város történetéről a 20. század közepe előtt készült első, monografikus összefoglalók bemutatása, valamint ezen művek megszületési körülményeinek ismertetése. Külön figyelmet szentelek annak, hogy kik vállalkoztak a várostörténet feldolgozására, milyen tudományos felkészültséggel rendelkeztek, mik voltak a célkitűzéseik és milyen társadalmi vagy történelmi kontextusban adták ki ezeket a műveket. A különböző időszakokban készült, mára dokumentumértékkel bíró összefoglalások elemzése kizárólag az adott történelmi és társadalmi háttér figyelembevételével lehetséges, amely magában foglalja az ideológiai tényezőket és a korszak politikai elvárásait is.

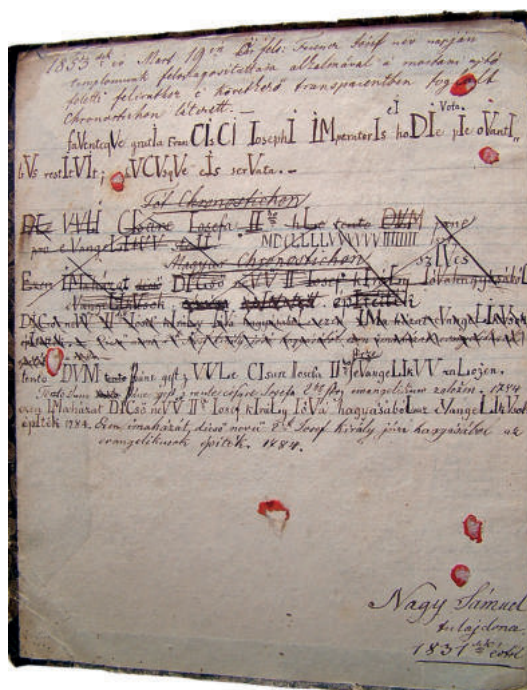
Az első várostörténeti munkákat a nyíregyházi evangélikus gyülekezet levéltára őrzi: Schmál Sámuel protokollumát (jegyzőkönyvét),¹ az arra épülő, majd Miklósfy Sámuel szervezésében teljessé szerkesztett Történetkönyvet,² Susztek Sámuel feljegyzéseit³ és Nagy Sámuel vegyes nyelven, szlovákul és részben magyarul írt történetkönyvét.⁴ Ezek a 18. század közepétől, vagyis a betelepítéstől kezdődően írják le az ide érkezett gyülekezet történelmét. Ezen összefoglalások célja az egyházközséget érintő legfontosabb események lejegyzése, ugyanakkor az evangélikusok számaránya és az egyház befolyása miatt ezek a feljegyzések sokszor az egész várost is érintik. Középpontjukban a templom és a közösség élete áll, az iskola viselt dolgai, de a városi tisztújításról, természeti csapásokról és egyéb nevezetes eseményekről is szólnak.

1. kép

Nagy Sámuel történetkönyve borítójának belső oldala
(Forrás: NyEL E-5-2)

Fig. 1

Inside cover of the storybook of Samuel Nagy
(Source: NyEL E-5-2)

¹ Nyíregyházi Evangélikus Gyülekezet Levéltára (továbbiakban: NyEL) I-2-a.

² NyEL E-5-1. Kiadását ld. KUIBUSNÉ 2018.

³ Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Vármegyei Levéltára (továbbiakban: MNL SzSzBVL) XV.66. 1074.

⁴ NyEL E-5-2. Nagy Sámuelről ld. bővebben BÁNSZKI 2011. A történetkönyv tartalomjegyzéke közölve a tanulmányban.

A kezdeti idők leírását a közösségi emlékezet határozta meg és a legendateremtés is megjelent, leginkább – az egyébként kétségtelenül hatalmas anyagi teljesítménynek számító – templomépítés történetében.

A történetírás megszületése, tudománnyá fejlődése a 19. századra tehető, amelyet a nagy nemzeti/történelmi narratívák jelenléte fémjelez. A 19. század vége és a 20. század eleje a várostörténetírásnak is az aranykora, de ebben már más perspektíva érvényesül: egy kisebb társadalmi csoport (városi polgárság) kívánja megörökíteni saját múltját, illetve, ha a megrendelő – többnyire a városvezetés – célját vesszük figyelembe, azt látjuk, hogy a célközönség is a város közössége. Gyáni Gábor szerint, „*ha a nemzetállam történelmi kategóriákba öntötte saját legitimitációját, a polgárságnak talán még nagyobb szüksége volt léte historizálására.*”⁵ A várostörténészek annak leírására törekedtek, amit a város eredményeinek tartottak, amely saját fejlődési útjukat jelentette, hogy honnan, hová jutottak, mit építettek fel. Így ezek a munkák ugyan foglalkoznak a hely történelmével, mégis hangsúlyosabb szerepet kap bennük a korszak társadalmi-gazdasági viszonyainak, azaz a város eredményeinek leírása.

A feldolgozásokra jellemző, hogy kevés professzionális történész van a várostörténetírók között, jellemzően tanárok, lelkészek, hivatalnokok, közéleti személyiségek vállalták magukra a feladatot. Nyíregyháza dualizmus kori történetírói is ebből a körből kerültek ki. Az első történelmi összefoglalás Lukács Ödön református lelkészhez kötődik, aki szívesen foglalkozott írással, szépirodalmi munkái jelentek meg különféle egyházi és világi lapokban, és teológiai munkákat is jegyzett. 1886-ban megjelent kétkötetes összefoglalója egy fiatal vármegyeszékhely története.⁶ Megjelenésének indikátora a város sikeres fejlődése, hiszen 1876-ban Nyíregyháza hivatalosan is Szabolcs vármegye székhelye lett, miután fejlődésében már régóta megelőzte Nagykállót. Ugyanakkor még a polgárosodás fontos elemei hiányoztak a város életéből: így nem volt széles rétegeket összefogó közművelődési egylete, kevés volt az iskola, és társadalma vagyoni helyzetében alulmaradt más alföldi városokétól. Lukács a város történetének tárgyalását a régészeti emlékekkel kezdte, majd középkori és kora újkori történetével folytatta. Mindezeknek terjedelmes fejezeteket szentelt. Az újratelepítés utáni időszak megírásához felhasználta a városi jegyzőkönyveket és Nagy Sámuel jegyzeteit, így természetesen hangsúlyt kaptak benne az evangélikus gyülekezetet érintő ügyek, mint a tót és magyar nyelvű istentiszteletek kérdése. Annak ellenére, hogy a munka már saját korában is kritikákat kapott és később számos, abban szereplő adatot megcáfoltak, pontosítottak, ez az összefoglalás megszületésének jelentőségét nem vonja kétségbe.

A millennium megünneplése ösztönzést jelentett új, átfogó történelmi munkák kiadásához. Több monumentális sorozat is megszületett, így Szilágyi Sándor szerkesztésében megjelent a kor neves történészei által szerzett tízkötetes *A magyar nemzet története*, 1898-tól kiadták a *Nagy képes világtörténet* köteteit, de a millennium időszakára esett az 1848–49-es szabadságharcról írt talán máig is a legterjedelmesebb összefoglaló megszületése is. Ebbe a sorba illeszkedik Borovszky Samu *Magyarország vármegyéi és városai* vállalkozása is. Nem sikerült az összes vármegyét feldolgozni, a Borovszky által szerkesztett kötetek 1896 és 1914 között jelentek meg, összesen 26, az utolsót, amelyet halála után adtak ki, már Csánki Dezső levéltáros szerkesztette. Az egyes kötetek megrendelői és mecénásai a vármegyék voltak, szerzői pedig az adott vármegyét ismerő hozzáértők. Az így megszületett munkák átfogó képet kívántak adni a vármegyék földrajzi, történelmi, művészeti, néprajzi, kereskedelmi, ipari stb. vonatkozásairól. A művek reprezentatív kivitelűek, gazdagon illusztráltak, díszes, festett kötésben, vastag, fényes papírra nyomtatva jelentek meg. A Borovszky-kötetek

⁵ GYÁNI 2001. 13.

⁶ Vö. LUKÁCS 1886.

az országtörténelem részeként jöttek létre, hiszen az országtörténelmet a közigazgatás területi felosztása alapján reprezentálták. A Szabolcs vármegyéről született összefoglalásba Leffler Sámuel tanár írta meg a Nyíregyházáról szóló fejezetet, Lukács Ödön után újabb adatokkal gazdagítva a várostörténetet.⁷ Ahogyan Lukács, úgy Leffler sem volt nyíregyházi születésű, 1876-ben érkezett a városba és az evangélikus főgimnázium tanára lett.⁸ Eleinte természettudományos tárgyakat tanított, majd latin nyelvet és irodalmat. Teológiát végzett, az evangélikus egyháznak is felszentelt lelkész volt, ebben a minőségben vallástant oktatott, de megmaradt a tanári pályán. A város közéletének aktív tagjaként különféle világi és egyházi tisztségek viselője volt, számos egyesület tagja és több közeleti kezdeményezés kötődött a nevéhez, részt vett a millennium alkalmából tartott városi rendezvénysorozat összeállításában is.⁹ Haláláról a város közgyűlése is megemlékezett.¹⁰

A vármegye vezetése 1894-ben határozta el, hogy bekapcsolódik a millennium alkalmára megjelenő monográfia készítésébe, Nyíregyháza történetének összefoglalására Leffler kapott megbízást. Nála avatottabb személyt nem is találhattak volna, mert épp ekkor dolgozott a város levéltárának rendezésén. A munka során az összes iratot átnézte és darabonkénti leltárt készített azokhoz. A *Nyírvidék* így számolt be az elvégzett munkáról: „A városi levéltár rendezése. Nyiregyháza város tanácsa Leffler Sámuel főgimnáziumi tanárt 1893. évi október hó 23-dikán megbizta, hogy rendezze a város levéltárát. Nagy munkát vállalt magára a tudós tanár úr. Régi iratok óriási tömege a legnagyobb rendtelenségben összehalmozva és összezavarva, minden idő rend nélkül. A rendezésnek kettős célja volt: megmenteni és hozzáférhetővé tenni a történelmi szempontból értékes iratokat és rendezni a közigazgatási ügymenet érdekei szempontjából az irományokat. Régen vajudó kérdés volt a városnál a levéltár rendezésének ügye. Közbe közbe történtek is intézkedések, de biz azoknak nem lett semmi eredményük. 36 ládába csomagolva a pinczébe kerültek az iratok s ott rothadtak, penészedtek. Bencs László polgármesternek az érdeme, hogy a városi levéltár értékes anyaga megmentetett. Az ő kezdeményezésére határozta el tanács, hogy a rendezés nehéz munkájára sok oldalú nyelvismerettel (magyar német, tót, latin, horvát, olasz), stb. történelmi érzékkel, judiciummal bíró és mind ezeken felül nagy lelkiismeretesség és kitartással rendelkező férfit kell megnyerni. Alkalmasabb embert bizonyára aligha talált volna erre a nagy munkára a tanács, mint akit fölszólított és megbízott, t. i. Leffler Sámuel tanár urat, ki három évi testet lelket kifárasztó munka után bevégezte a rábízott feladatot s jelentést is tett már erről a polgármesternek. A teljesített munka nagyságával az elért eredmény értéke bizonyára sokszorosán felér. Nyiregyháza város levéltára most már teljesen rendben van, a sok értékes irat nem csak megmentve és megvédve az elpusztulástól, de könnyen hozzá férhetővé téve történelmi kutatások számára is. Elismeréssel adózunk e fényes eredményért s biztosan hisszük, hogy a város képviselő testülete is – érzékkel bírván a nagy munka által elért eredmény megbecsülhetetlen értéke iránt, nem fog késni elismerésének tanusításában.”¹¹ A rendezésről fennmaradt jelentések arról számolnak be, hogy egészségét sem kímélve dolgozott az iratok számbavételén. A vegyesen, szlovákul, magyarul és kisebb részben latinul kelt iratokat kronológiai sorba rendezte és regesztákat (rövid tartalmi leírásokat) készített az egyes dokumentumokról. A Leffler Sámuel által elkészített alapleltárnak köszönhetően az iratok tudományos kutatását már a városházán is biztosítani tudták, egészen 1957-ig, amíg a megyei levéltár át nem vette azokat.¹²

⁷ Vö. LEFFLER 1900.

⁸ Leffler Sámuelről ld. bővebben BÁNSZKI 2011.

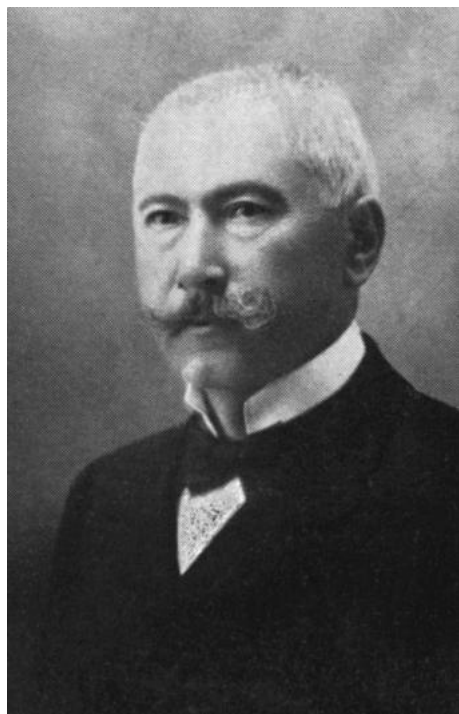
⁹ MNL SzSzBVL V.77.c. 1893. XIII.1068.

¹⁰ MNL SzSzBVL V.72. Kgy. 1916/3.

¹¹ *Nyírvidék* XVII: 1. 1897. január 3. 4.

¹² MNL SzSzBVL VIII.721. Gyarapodási napló

Az 1873 előtt kelt nyíregyházi iratok ma is a Leffler által készített jegyzék segítségével tanulmányozhatók.

2. kép

Leffler Sámuel, az evangélikus gimnázium tanára

Fig. 2

Samuel Leffler, teacher at the Lutheran high school

A millennium megünnepléséhez kötődik az akkor csak néhány éve a városban működő Geduly Henrik evangélikus segédlelkész,¹³ vallástanár kötete, a *Nyíregyháza az ezredik évben* is. Ez ugyan alapvetően nem történeti munka, hanem kordokumentum, amellyel Geduly a millenniumi város életét, társadalmi, gazdasági viszonyait, mindennapjait kívánta bemutatni.¹⁴ Célja a városi identitás erősítése volt, ennek érdekében előtérbe kerültek a kollektív emlékezetben megmaradt idealizált események és személyek. A *Népélet* fejezetben részletesen elemezte Nyíregyháza társadalmát, elismerően szólva a magyarosítási folyamatokról, ezzel párhuzamosan pedig lekicsinyelve a szlovák népi kultúrát: „*Nyelvök most éli az átalakulás korszakát, a miben templom, iskola, hatóságok egyaránt jótékony befolyással vannak rájuk. Az öregebbek ugyan egymásközt tótul beszélnek, de igen gyakran találkozunk oly esettel, a midőn gyermekeiket, habár törve is a szót, magyarul szólítják meg. A fiatalabbak sokhelyütt kizárólag magyarul társalognak egymással s jellemző, hogy tót nótát már nem is tudnak, ha dalolnak, énekük szép, zengzetes magyar nyelven hangzik. Különbén a tót beszéd is számos magyar szótól visszhangzik s sokszor szinte komikus hatást tesz, ha valaki közülök »do városa« megy »engedil« kérni »na bekebelezis« [...] A komikus hatás mögött azonban egy mélyebb és komolyabb és örvendetesebb ok él: a nép nyelvének – habár lassú – átalakulása magyar nyelvvé. Egyébiránt a vagyonosabb szülők közül gyermekeiket sokan németszóra is felküldik a Szepességre s ezért nem ritka eset, hogy tanyai népünk sorában akadunk olyanokra is, kik 3 nyelvet beszélnek. A magyar nyelvet zengzetesen, szépen beszélnek gyermekeink és sokszor valósággal ámulatba ejtenek – úgy hangzik ajkukon a szó, mint-ha a Tiszapart szépszavú népének gyermekei volnának.*”¹⁵

A munka kiadását az arra előfizető polgárok finanszírozták meg, ami azonban szerzője számára veszteséges vállalkozásnak bizonyult.¹⁶ Leffler mellett Geduly Henrik is részt vett a Borovszky-monográfia Szabolcs vármegyei kötetének megírásában, ő készítette a Nyíregyházáról szóló ismeretést, illetve az evangélikus egyházzal szóló fejezetet.

Haláláig a városban tevékenykedett, és a közélet aktív alakítója volt. Működése éppen az erősödő magyarosítási törekvések idejére esett, amelybe a nyíregyházi evangélikus egyház is bekapcsolódott. Az istentiszteleteken és a hitélet egyéb fórumain a magyar nyelv egyre nagyobb teret

¹³ Geduly 1892-től volt a városban. NyEL I-2-c. Jegyzőkönyv, 1878–1895. Tót nyelvű próbaprédikációjáról ld. Jkv. 1891. január 11., alkalmazásáról: 1892.február 7., ill. április 10.

¹⁴ Vö. GEDULY 1896.

¹⁵ Vö. GEDULY 1896.

¹⁶ *Nyírvidék* XVII: 51. 1897. december 20. 5.

kapott, az evangélikus elemekben is háttérbe szorult a népnyelven való oktatás.¹⁷ A tanyavilág lakossága is folyamatosan nőtt, a lutheránus lelkészek azonban a városban maradtak, ritkán jártak ki a bokrokban lakókhoz. Emiatt az egyház híveket veszített. A 19. század végétől különböző vallási mozgalmak vetették meg a lábukat a városban, prédikátoraik járták a tanyabokrokat. Az új gyülekezetek a hit mélyebb megélését kínálták, aktív részvételt a bibliaórákon, ráadásul anyanyelvükön szóltak a hívekhez. Eleinte a lelkési kar kedvezően fogadta, hiszen terhet vettek le a vállukról, de az önállósodás jelei után gyanakvással kísérték munkájukat.¹⁸

Geduly 1911-től a Tiszai Egyházkerület püspöki hivatalát is betöltötte, a beiktatásra a város igen büszke volt, az ünnepségre küldöttséget is bocsátott.¹⁹ Már életében nagy megbecsülésnek örvendett. 1936-ban, az „Evangélikus Örömnépek” elnevezésű emlékező ünnepségsorozat keretében, a templom 150. évfordulóján túl, Geduly Henrik életének 70., nyíregyházi lelkési szolgálatának 45., valamint püspöki tisztségében eltöltött 25. évfordulóját is ünnepelték.²⁰

A következő nagyívű összefoglaló munka szintén egy évfordulóra született meg: 1924-ben, az örökvláság 100 éves jubileumára szerkesztettek egy újabb várostörténeti munkát, amely Szohor Pál főjegyző, későbbi polgármester nevéhez fűződik.²¹ A kötet előszavát Apponyi Albert írta, a magyar politikai vezetés korszakban leginkább tisztelt alakja, akit életében a legnagyobb élő magyaroként emlegettek, és akit néhány évvel korábban a város díszpolgári címmel tüntetett ki. Különlegessége a korszak ünnepelt írójának, Krúdy Gyulának visszaemlékezése Nyíregyházára. A szépíró Krúdy romantikus látásmóddal nyilatkozik a nyíregyházi tirpákokról, akikben már nem egy saját nyelvvel, népi kultúrával bíró csoportot lát, hanem egy fogalmat: a városlakók laza identitását, amelyet vallási és nyelvi hovatartozástól függetlenül vesznek magukra az itt élők. Ugyanezen kötetben a tanyavilágról szóló fejezetben Simkó Gyula részletes leírást adott a tanyákon élő tirpák népcsoportról. Hibáikat és erényeiket egyaránt a vagyonszerzés iránti vágyukból eredezteti. A történelmi visszapillantást a főszerkesztő, Szohor Pál írta. A kötet kiadását a város vezetése állta, az ünnepségsorozat költségeinek részét képezte. A mű célja az emlékezés és a reprezentáció. A megszületésének kontextusa nemcsak a fontos városi évforduló, hanem a trianoni veszteség traumája is, amikor kiemelten fontos volt a múlt értékeinek bemutatása és az elődök alapító tevékenységének és rendkívüli munkabírájának hangsúlyozása. Így a városvezetés annak ellenére áldozott az ünnepségsorozat megrendezésére, hogy 1924-ben a gazdasági stabilitás még nem állt helyre.

Néhány évvel később Háger Lászlónak jelent meg összefoglaló munkája a vármegyéről, amely csaknem fele terjedelmében Nyíregyházával foglalkozik.²² A történelemről szóló fejezetben az elődök által összegyűjtött adatokat gyúrta egybe. A munka ugyanabban a kontextusban, a Trianon utáni években született meg, amelyben a cél a történelem hősiességének bemutatása, annak, hogy a dicsőséges és sötét idők egymást váltják, a múltban megmutatkozott talpraállási képességből a kortársak tanulhatnak, így a kiút ígéretének és a reménynek az életben tartása. Ebben a kontextusban a nyíregyházi társadalom „tót” eredete megjelenik ugyan, de nem foglalkozik azzal behatóbban, néhány olyan említést tesz a nyelvhasználattal kapcsolatban, amely a korábbi munkákból már ismert

¹⁷ Kedves Júlia az evangélikus elemekben tanulók anyanyelvi összetételének kutatása során érdekes felfedezést tett: utólag a tanítók gyakorta módosították a nyelvi adatokat az iskolai anyakönyvekben úgy, hogy az eredetileg „tót” bejegyzést egy papírsikkal leragasztották és magyarra átírták. KEDVES 2011. 42.

¹⁸ A különböző ébredési mozgalmakról, a nyíregyházi evangélikus egyház és az egyes mozgalmak kapcsolatáról bővebben ld. BÁNSZKI 2021.

¹⁹ MNL SzSzBVL V.72. Kgy. 1911/123.

²⁰ MARGÓCSY 2003. 244.

²¹ Vö. SZOHOR 1924.

²² Vö. HÁGER 1929.

volt. Emellett röviden dicséri a tirpákok szorgalmát az 1924-es centenáriumi ünnepek kapcsán. Szohoréhoz hasonlóan Háger könyve is többszerzős, jelentős korrajz, a korszak városvezetői mellett neves közéleti személyiségek, iparosok, kereskedők, művészek, sőt még a Nyírvidék munkatársainak életrajzai is helyet kaptak benne.

A következő kötet 1931-ben jelent meg Hunek Emil szerkesztésében a Magyar Városok Monográfiája sorozat nyolcadik köteteként.²³ Hunek Emil nem volt nyíregyházi születésű, Szatmár vármegyéből származott, Trianon után költözött Nyíregyházára.²⁴ Már fiatalemberként is közéleti feladatokat vállalt. Indíttatására alakították ki Szatmárnémetiben a Szamos strandot, miképpen Nyíregyházán is a sóstói strandfürdőnek is kezdeményezője és tervezője lett. Igazi polihisztor: előbb városi alkalmazottként, (vegyész)mérnökként dolgozott, majd a világválság idején kémiantanár volt a tanítóképzőben, utolsó nyíregyházi éveiben az ügyvédi kamara titkára. 1936-ban költözött Budapestre.²⁵ Bár ekkor a Nyírvidék már a nyugdíjazásáról írt, az Iparügyi Minisztériumban kapott állást, törvényszéki szakértő és a szegedi vegyipari középiskola igazgatója lett. A háború után a Nemzeti Múzeum Természettudományi Gyűjteményében vállalt állást, ahol már egyetemi éve alatt is dolgozott. 1966-ban, 80 éves korában hunyt el.

A monográfiában az egyes fejezeteket az adott területen tevékenykedők, hivatalnokok, tanárok írták, így a történeti összefoglalót Mérei Ferenc, a felsőkereskedelmi iskola egyébként erdélyi születésű tanára jegyezte, aki nem végzett önálló kutatásokat, hanem a már rendelkezésre álló munkák alapján írta meg azt. Így a könyvben a várostörténetet azokkal a hangsúlyokkal olvashatjuk, amelyekkel a közösségi emlékezet megtartotta és kissé más struktúrában a Simkó által leírt népi karakterisztikát is. Dienes István városi tanácsos a *Nyíregyháza népe* című fejezetben az előzőektől kissé eltérően írt a nyíregyházi szlovák népességről. Krúdyval ellentétben Dienes tirpáknak azokat tekintette, akik a város lakói és ismerik a nyelvet is. Leírásában a vallásosság, a földszertet, dolgoosság, a bizalmatlanság és más, már korábbi írók által felvetett tulajdonságok hangsúlyozása mellett említést tett a népcsoport megvetettségéről is: *„A rettentő nagy faji öntudatban élő tótokkal így eshetett meg az, hogy megmaradtak egészen a legújabb időkig azoknak, akik a letelepüléskor voltak. Rendkívül kifejlesztette bennük az egymásho- tartozás érzését még egy más dolog is. Az ugyanis, hogy az erősen magyar vármegyébe cseppent tótokat a szomszéd falvak rátarti, nyakas magyarjai nem szívlelték. Helyzetük a magyarságban annyira szomorú volt, hogy sok ideig féltek a kiveretéstől. Öreg emberek mesélik, hogy a tirtáknak még a mult században is ki kellett térti az úton a magyar elől, ha nem akarta megkéseltetni magát. A teherrel megrakott tót szekere akár az árokba is le kellett, hogy térjen, még üres szekér elől is, ha magyar ember ült rajta. Ha nem tért ki: megverték. Ha panasza ment az úriszékhez: ott a nemes magyarnak adtak igazat. Kocsmában, lacipecsenyés sátorban ülhetett tíz tót legény is egy asztalnál, – ha egy magyarnak oda volt kedve ülni, – felkellett állniok az asztaltól. A nyíregyházi vásáros szekereket a baktai erdőben még a század elején is elverték, mert a fuvarosok tirtákok voltak.”*²⁶ Továbbá kritikusan szól az asszimilációról is: *„Magyar etnográfusainknak nagyszerű és hálás dolog lenne az összehasonlítás, de sietniök kellene, mert néhány év mulva nem sok mindent találnak a régiségből. Mindent megváltoztatott a háború és az utána következő esztendő. A század elején minden úgy volt még, mint 100 évvel ezelőtt, de a háború szele a régi rosszat a jóval együtt elsöpörte. A nép kezd kivetkőzni népiességéből. [...] A régi, megszo- kott nyelvhez nagyon ragaszkodnak. Az öregek jórésze, ahol csak teheti, tótul beszél, a templomban*

²³ Vö. HUNEK 1931.

²⁴ BODÓ–VIGA 2002. 404.

²⁵ *Nyírvidék-Szabolcsi Hirlap* IV: 222. 1936. szeptember 27. 9.

²⁶ HUNEK 1931. 70.

tót prédikációt hallgat, tót zsoltárt énekel. Feltartóztathatatlan magyarosodásuknak erős akadálya volt az állandó tanyai élet, várostól, magyaroktól távol. Ma már iskola van majd mindegyik bokorban és népművelési előadások, rádiók szoktatják rá őket a magyar beszédre.”²⁷

3. kép

Sóstói képeslap (*JAM Tört.Dok. 77.1.49*)

Fig. 3

Postcard from Sóstó (*JAM Hist.Doc. 77.1.49*)

A második világháború előtt Dienes István²⁸ szerkesztette az utolsó vármegyei monográfiát, amiben ismét tekintélyes részt kapott Nyíregyháza története.²⁹ Dienes István 1906-ban született Nyíregyházán és tanulmányai befejezése után ide tért vissza. 1923-tól a városi mérnöki hivatalban dolgozott, részt vett az 1924-es városi ünnepségsorozat megszervezésében. Tervei alapján készült el a sóstói székelykapu 1927-ben. A város esztétikájához számos más alkotással is hozzájárult: művészi terve alapján készült el a levéltár és a múzeum réztáblája, a Takarékpalotában lévő egykori csemegeüzlet belső tere és sok emléktábla. Igazi érdeklődési területe azonban az etnográfia és a várostörténet, több tanulmányban is megírta a nyíregyházi tirpákok néprajzát. Hunek Emil kötetében Dienes írta a legterjedelmesebb fejezetet *Nyíregyháza népe* címen. Életrajzírója szerint ekkor került közvetlen kapcsolatba a városi tudományos élettel.³⁰ A Vármegyei Szociográfiák sorozatban pedig szerkesztésében jelent meg a Szabolcsról szóló rész.

²⁷ Uo. 77–78.

²⁸ Fia, Dienes István régész tudományos pályára lépése után Dienes Ö. Istvánként is használta nevét, nem keverendő össze fiával Dienes István régésszel.

²⁹ Vö. DIENES 1939.

³⁰ MARGÓCSY 1986. 242.

Címében ugyan az egész vármegyéről szól, abban hangsúlyosan jelenik meg Nyíregyháza. Ez a mű a várostörténetet újabb adatokkal és más megközelítésmóddal gazdagította. Márkus Mihály etnográfus *A bokortanyák társadalomrajza* című fejezetben alapos vizsgálat tárgyává teszi a nyíregyházi tirpákokat. Dienes előző írásához hasonlóan, Márkus is kritikusan szemlélte a magyar és szlovák lakosság viszonyát és hangsúlyozta a tirpák népnév gúnyos háttérjelentését.³¹ Az előző szerzőktől azonban kissé eltérően írta le a bokortanya társadalmát és a néplelket: Márkus fontos választóvonalnak tartotta az egykor Békésből idehívottak leszármazottai és a hozzájuk később csatlakozott felvidékiek közötti különbségeket és azokról is szót ejtett, akik elhagyták a paraszti közösséget: „*A paraszti sorból kiemelkedők legtöbbször otthagyták véreiket, lassanként elszakadnak azoktól, ahonnan kiszakadtak. Megtagadják paraszti sorsukat, minden közösséget megszüntetnek velük és a városban igyekeznek tökéletesen elpolgárosodni. A paraszti társadalom nem kéri számon őket, tudomásul veszi elvesztésüket. [...] Alkalmazkodó képesség és tehetség esetén sikerül a felszívódás az értelmiségi osztályba. Ellenkező esetben természetes a visszazuhanás. Ezekkel szemben eleinte tartózkodó a parasztság magatartása, később azonban feloldja magában. A tanyai ember a paraszti sorból kiemelkedett értelmiségi emberrel szemben nagyon bizalmas és hálás tud lenni. Magatartása az úri osztállyal szemben nem éppen barátságos.*”³²

Márkus az első, aki a bokortanyákon megjelent szektákat is megemlítette, amelyeket a lelkészekkel szembeni bizalmatlanságból eredeztetett. Rőzse István az evangélikus egyházzól írott fejezetében is elővette a kérdést. Meglátása szerint az általánosan adott magyarázat, hogy a lelkészek nem élnek példamutató életet, nem lehet helytálló, és inkább az egyéni becsvágyban és csapongásban látta a szekták felé hajlást.³³ A kötetben helyet kapott Márkus József András az ekkorra a városban legnagyobbá nőtt, eredetileg szektamozgalomként kezdődött, metodista gyülekezetet bemutató leírása is. Természetesen ő más hangsúllyal beszél a mozgalmakat alapító Felvidékről érkezett prédikátorokról és a hívekről, és másként látta az új irányzatok meghonosodását is: „*A mozgalom nem akart új felekezet, hanem csak só és világosság lenni az egyházban, de mint másutt, Nyíregyházán sem talált osztatlan megértésre.*”³⁴ Dienes István a kötetnek nemcsak szerkesztője, de szerzője is volt, összesen 12 fejezetet írt, leginkább néprajzi és szociográfiai írásokat. 1986-ban hunyt el, haláláig aktív városvédő volt.

A fentebb említettek köre nem teljes, ha Nyíregyháza történetének első kutatóit kívánjuk számba venni, hiszen mások is foglalkoztak azzal és publikáltak olyan munkákat, amelyek kutatásaik alaposságát tanúsítják és tudományos értékkel bírnak. Éble Gábor, aki a Károlyi család levéltárosa volt, több munkát is összeállított, amely a város történetének korai szakaszát kutatók számára hasznos alapműnek számít. *Az ecsedi uradalom és Nyíregyháza* címmel írt a város betelepítéséről³⁵ és geneológiai tanulmányokban dolgozta fel a Károlyin³⁶ kívül a cserneki és tarkeői Dessewffy család³⁷ történetét. Éble művei eljutottak a város vezetéséhez és a Nyírvidék híradásainak köszönhetően pedig lakosaihoz is. A hírlap egyébíránt rendszeresen közölt történeti esszéket, tárcákat a város-történet egyes epizódjairól.

³¹ DIENES 1939. 120–121.

³² DIENES 1939. 123.

³³ Uo. 150.

³⁴ Uo. 160.

³⁵ Vö. Éble 1898.

³⁶ Vö. Éble 1913.

³⁷ Vö. Éble 1903.

4. kép

Vagyonos tirpák család:
a markóbokori Antal György
családja és cselédei körében
(Szerző tulajdona)

Fig. 4

A wealthy Tirpák family:
György Antal
of Markóbokor among
the family and servants
(Author's property)

A századelő tudós tanára, a nyíregyházi születésű Simkó Gyula a bokortanyavilággal foglalkozott. 1909-ben Kolozsváron adták ki a tanyaokról szóló értekezését.³⁸ Simkó – Dieneshez hasonlóan – tirpáknak tekinti a tótajkú telepeselek leszármazottjait és azokat is, akik származásukban nem voltak azok, de közöttük élve átvették nyelvüket.³⁹ Részt vett az 1924-es Szohor-monográfia megírásában is, alapvetően a korábbi dolgozatának kutatásait írta meg. Bár a földrajztudomány doktora volt, 1909-ben megjelent néprajzi dolgozata műfajában úttörőnek számít, mert ez az első, a tanya-kérdéssel foglalkozó tudományos kötet, amelyre azután későbbi etnográfusok is hivatkoztak, közöttük elsőként említendő kortársa, Györffy István. De merített a kötetből Márkus Mihály, aki *Bokortanyák népe* címmel 1943-ban adta ki doktori dolgozatát. Márkus monográfiája rendkívüli alaposággal összeállított, maig ható alpmű. Márkus Mihály maga is nyíregyházi szlovák, 1947-ben a csehszlovák–magyar lakosságcsere keretében települt át Csehszlovákiába. Kassán rábízták a Kelet-Szlovákiai Múzeum megszervezését, annak igazgatója lett. Ugyanakkor nem szakadt el a magyar tudományos élettől, kapcsolatot tartott a magyarországi etnográfiával és továbbra is foglalkozott a tirpák népi kultúrával, sőt, felvetette a lakosságcsere keretében áttelepült magyarországi szlovákok néprajzi vizsgálatának szükségességét is.

Végezetül a várostörténet szempontjából jelentős évforduló alkalmából érdemes körbejárunk a kérdést, hogy mennyire tartotta meg Nyíregyháza emlékezetében azokat, akik foglalkoztak múltja megismertetésével. Több fent említett szerző közös jellemzője, hogy a város alkalmazásában állva kutatta a várostörténetet: Leffler Sámuel a levéltár rendezésével lett megbízva, Hunek Emil, Szohor Pál és Dienes István hivatalnokok voltak. A város hasznára vált, hogy a polgármesteri hivatal alkalmazottai érdeklődtek múltja iránt, ahogyan ezt látjuk is a nyomukban megszületett köztéri alkotásokon, emléktáblákon, az általuk szervezett ünnepeken és hivatali idejükön túl végzett egyéb társadalmi tevékenységeikben. Az első történetírók (Lukács Ödön, Geduly Henrik, Leffler Sámuel) nevét utcák őrzik, több emléktábla emlékezik meg Geduly Henrikről: a Geduly-ház udvarában és a Luther-ház falán, Dienes Istvánnak pedig a városháza belső falán található emlékjele.

³⁸ Vö. SIMKÓ 1909.

³⁹ Uo. 67.

Néhány éve könyv formájában is napvilágot látott az evangélikus levéltárban található történetkönyv, valamint Susztek Sámuel feljegyzései. Sajnos Nagy Sámuel kötetének kiadása még nem történt meg, de addig is sokakhoz eljuthat az összes evangélikus krónika az internetes adatbázison keresztül. A történeti munkák közül több reprint kiadást is megélt, így újranyomták Éble Gábor, Geduly Henrik és Márkus Mihály könyveit.

Nyíregyháza múltjának kutatása az elmúlt évszázadokban számos értelmiségi munkájában helyet kapott, akik nemcsak történeti, hanem társadalmi és kulturális szempontból is gazdagították a város történetét. A várostörténeti munkák sokfélesége és különböző szerzői megközelítései hozzájárultak Nyíregyháza múltjának megértéséhez és alakították közösségi emlékezetét, némelyikük pedig kiemelkedő tudományos értéket is képvisel. A későbbi évtizedekben ezeket a kutatásokat rendre elővették és idézték, és bár már eredményeiket meghaladták, számosat cáfoltak is, azonban ezeket a munkákat megkerülni nem szabad.

Irodalom

BÁNSZKI 2011.

Bánszki Hajnalka: Nagy Sámuel és Leffler Sámuel, Nyíregyháza történetének korai krónikásai. *SzSzBLÉ* 19. 2011. 253–265.

BÁNSZKI 2021.

Bánszki Hajnalka: Ébredési mozgalmak a nyíregyházi evangélikus gyülekezetben a 20. század első felében. *SzSzBLÉ* 22. 2021. 363–374.

BODÓ–VIGA 2002.

Magyar Múzeumi Arcképcsarnok. Szerk. Bodó Sándor – Víga Gyula. Pulszky Társaság – Tarsoly Kiadó, Budapest 2002.

DIENES 1939.

Szabolcs vármegye. Vármegyei szociográfiák 4. Szerk. Dienes István. Merkantil Nyomda, Nyíregyháza 1939.

ÉBLE 1898.

Éble Gábor: Az ecsedi uradalom és Nyíregyháza. Hornyánszky Vitkor Könyvnyomdája, Budapest 1898.

ÉBLE 1903.

Éble Gábor: A cserneki és tarkeői Desseffy család. Pfeifer Ferdinand, Budapest 1903.

ÉBLE 1913.

Éble Gábor: A nagykarolyi gróf Károlyi család leszármazása a leányági ivadékok feltüntetésével. Franklin, Budapest 1913.

GALAMBOS–KUJBUSNÉ 2018.

Susztek Sámuel nyíregyházi evangélikus tanító feljegyzései (1830–1849). Szerk.: Galambos Sándor – Kujbusné Mecsei Éva. Nyíregyháza, 2018.

GYÁNI 2001.

Gyáni Gábor: A biografikus és az antropológiai várostörténet-írás. In: A mezőváros, mint uradalmi központ. *Annales Tataiensis* 2. Szerk. Fatuska János et al. Mecénás Közalapítvány, Tata 2001. 13–26.

GEDULY 1896.

Geduly Henrik: Nyíregyháza az ezredik évben. Jóba Elek, Nyíregyháza 1897.

HÁGER 1929.

Szabolcs vármegye fejlődése és kortörténete. Szerk. Háger László, Erdélyi Gyula, Nyíregyháza 1929.

HUNEK 1931.

Nyíregyháza és Szabolcsvármegye községei. Magyar városok monográfiája 8. Szerk. Hunek Emil. Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatala, Budapest 1931.

KEDVES 2011.

Kedves Júlia: Nemzetiség és nyelvhasználat a nyíregyházi evangélikus népiskolákban (1876–1910). *Vörös Postakocsi* 5: 1. 2011. 33–45.

KUJBUSNÉ 2018.

Történetkönyv. A nyíregyházi evangélikus gyülekezet története (1753–1855). A Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára kiadványai. II. Közlemények 52. Szerk. Kujbusné Mecsei Éva. MNL SzSzBML – Nyíregyházi Evangélikus Egyházközség, Nyíregyháza 2018.

LEFFLER 1900.

Leffler Sámuel: Nyíregyháza város története. In: Szabolcs vármegye. Magyarország vármegyéi és városai. Szerk. Borovszky Samu. Apollo Irodalmi Társaság, Budapest 1900. 86–131.

LUKÁCS 1886.

Lukács Ödön: Nyíregyháza szabad, kiváltságolt város története. Jóba Elek, Nyíregyháza 1886.

MARGÓCSY 1986.

Margócsy József: Dienes István (1906–1986). *SzSzS* 21: 2. 1986. 241–244.

MARGÓCSY 2003.

Margócsy József: Geduly Henrik nyíregyházi évtizedei. Pályaképvázlat. *SzSzBLÉ* 16. 2003. 235–249.

SIMKÓ 1909.

Simkó Gyula: Nyíregyháza és tanyáinak települése. Stief Jenő, Kolozsvár 1909.

SZOHOR 1924.

Nyíregyháza az örökváltság 100. évében. Szerk. Szohor Pál. Jóba Elek, Nyíregyháza 1924.

BÁNSZKI Hajnalka

MNL Szabolcs-Szatmár-Bereg Vármegyei Levéltára
H-4400 Nyíregyháza, Széchenyi u. 4.
e-mail: banszki.hajnalka@mnl.gov.hu

The First Summaries of the History of the City of Nyíregyháza

The study aims to examine the first summaries of the history of Nyíregyháza. Some of these works still serve as defining foundational works, while others can be seen as a description reflecting the specific social and political context of the era. Research into the city's history can first be linked to the pastors of the Lutheran Church, who summarized the congregation's past. Their historical retrospectives and the church minutes they kept became important sources for historians by the end of the 19th century.

A characteristic of the era is that urban history works were rarely prepared by historians, but mostly by representatives of other professions, who in many cases also conducted independent research, while others worked from the works of their predecessors. After the First World War, research into the city's history remained among officials and teachers, who mostly wrote their works not for scientific purposes, but rather for the citizenship, and whose works were also strongly influenced by the spirit of the times. By the beginning of the 20th century, however, the first professionals working with scientific rigour had already appeared, creating lasting works that we still use as significant sources today.

Hajnalka BÁNSZKI

National Archives of Hungary
Szabolcs-Szatmár-Bereg County Archives
H-4400 Nyíregyháza, Széchenyi u. 4.
e-mail: banszki.hajnalka@mnl.gov.hu